

Хамар Уляна Вікторівна,
*кандидат філософських наук,
доцент філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-1628-088X*

СВІТОГЛЯДНІ ВИТОКИ АРАБСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Стаття присвячена дослідженню питань витоків і основних напрямів розвитку арабської філософії як поняття, під яким прийнято розуміти умовне позначення філософії мусульманських країн, які входили до складу Арабського халіфату. Метою роботи визначено як потребу теоретичного обґрунтування джерел виникнення та розвитку арабської філософії. Розкрито змістову амбівалентність цього феномену, визначено релігійні переконання, які містилися в основах сповідання ісламу. Описано, що являв собою тотемізм як первісна форма релігії семітських народів. Детально опрацьовано етапи виникнення та інтеграції ісламу в життя арабського народу, роль і значення Корану в формуванні ставлення до віруючих і представників інших релігійних переконань. Обґрунтовано, що проблема походження людини належить до головних з-посеред проблематики священної книги мусульман. Коротко подано та охарактеризовано три основні філософські школи (мутакаліти, мутазиліти й представники суфізму), базові ідеї, які є основою розрізнення їхніх учень. Обґрунтовано, що найважливішим духовним джерелом арабської філософії поряд з ісламом стала грецька наука. З'ясовано зміст поняттєво-категорійного апарату арабської філософії. У висновках зауважено, що унікальність арабо-мусульманської філософської думки зводиться до того, що вона підходила до праць грецьких авторів з дослідницьких позицій, фактично ставши одним із джерел, які збагатили людську думку загалом.

Ключові слова: арабська філософія, мусульмани, релігія, іслам, Коран, Арабський халіфат, семіти, грецька наука, символізм.

Khamar Uliana,
*Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor at Faculty of Philosophy
Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0003-1628-088X*

WORLD VIEW ORIGINS OF ARABIC PHILOSOPHY

The article is devoted to the study of the origins and main directions of the development of Arab philosophy as a concept used to understand the conventional designation of the philosophy of Muslim countries that were part of the Arab Caliphate. The purpose of the work is defined as the need for theoretical substantiation of the sources of the emergence and development of Arabic philosophy, in particular, at the stage of formation and development. The content ambivalence of this phenomenon is revealed, the religious beliefs that were at the beginning of the practice of Islam are defined. It was determined that totemism was the original form of the religion of the Semitic peoples. The question of the emergence and integration of Islam in the life of the Arab people, the role and meaning of the Koran, the attitude towards believers and representatives of other religious beliefs is elaborated in detail.

It was determined that one of the main problems raised in the holy book of Muslims is the problem of the origin of man. Briefly presented and characterized three main philosophical schools (Mutakalites, Mutazalites and representatives of Sufism), the basic ideas on the basis of which the nature of their teachings is differentiated. It has been established that, along with Islam, Greek science became the most important spiritual source of Arab philosophy. The content of a separate conceptual and categorical apparatus of Arabic philosophy is defined. In the conclusions, it is noted that the uniqueness of Arab-Muslim philosophical thought comes down to the fact that it approached the works of Greek authors from a research standpoint, actually becoming one of the sources that enriched human thought as a whole.

Key words: Arabic philosophy, Muslims, religion, Islam, Koran, Arab Caliphate, Semites, Greek science, symbolism.

Актуальність теми. Філософська думка арабсько-ісламського Сходу є надзвичайно різноманітною. Незважаючи на домінування релігії, паралельно розвивається філософія (в тому числі етика та естетика), яка більшою мірою апелює до земного життя, світської сторони буття людини. Її становлення та розвиток відбуваються набагато пізніше, аніж китайської, європейської, індійської, проте сам факт її наявності зумовлює перед дослідником потребу пошуку відповіді на питання: мудрість – це феномен універсальний, один для всіх народів або ж у кожної нації та цивілізації він свій?

Арабська філософія – це насамперед традиція філософської рефлексії, що виникла й отримала розвиток в епоху панування ісламського світобачення в умовах переважно арабомовної цивілізації. У наші дні вона зазнала значної трансформації через нові історичні умови, під впливом західної цивілізації та філософії. Термін «арабська філософія» – не єдиний, який вживається в наукових джерелах. Філософи та історики філософії говорять також про «ісламську філософію», «арабо-мусульманську філософію», «філософію Арабського Сходу» тощо. У будь-якому разі ці словосполучення можна розглядати лише як таксономічні ярлики, що маркують певний історико-культурний феномен. Наявність різноманітних підходів до ідентифікації такого феномену – далеко не єдина платформа для дискусій серед теоретиків. Своєю чергою повне розуміння та осягнення змісту та ключових ідей, які несе у собі арабська філософія, можливе лише за умови ґрунтовного вивчення її світоглядних витоків.

Аналізоване питання перебувало в полі зору низки вчених. Зокрема, К. Гуессаб досліджував вплив ісламу на приватне і суспільне життя, в тому числі в період становлення і розвитку арабської філософської думки (Гуессаб, 2017). Н. Латигіна присвятила цьому питанню окрему монографію, досліджуючи основи ісламської віри та її розповсюдження (Латигіна, 2016). У публікації О. Скляренко досить глибоко розкрито та проаналізовано особливості життя та діяльності різних етносів, природно-географічні умови арабського етносу, ментальність, релігію та філософію, культуру, побут, символізм, звичаї і традиції (Скляренко, 2020).

Метою статті є теоретичне обґрунтування джерел виникнення та розвитку арабської

філософії, зокрема, на початковому етапі як найбільш продуктивному із позиції трансляції філософських (а не теологічних) ідей та концепцій.

Виклад основного матеріалу. Арабську філософію позиціонують як особливий амбівалентний феномен, що акумулював у собі досягнення античності та інших суміжних культур, а згодом шляхом їх переосмислення і репрезентації із нового ракурсу включив їх у загальну систему монотеїзму, властивого середньовічному розумінню буття, зумів відокремитись від античної думки і навіть окреслити ключові риси Нового часу.

Одноставною є позиція більшості вчених щодо пошуку коріння і витоків арабської філософії в ісламі, адже саме іслам був і залишається духовним ядром, навколо та за допомогою якого складалася нова соціальна реальність (надродовий, надетнічний світогляд). Язичництво поділяло людей за племенами, походження яких встановлювалося залежно від божества – тотема, відмінного від тотемів інших племен. Скільки тотемів, стільки і прабатьків у племені. На противагу цьому, іслам утверджував принцип походження всіх людей з єдиного кореня. Люди різняться не за походженням, а за віросповіданням, що виникло пізніше.

До приходу ісламу Аравійський півострів довгий час вважався буферною зоною двох великих держав у регіоні – Візантійської та Сасанідської імперій, а також однієї меншої держави – Абіссинії. Хоча Аравійський півострів здебільшого вкритий пустелею або безплідною землею, його географічне положення має вирішальне значення: на захід від Перської затоки та Сасанідської сфери, на схід Червоного моря та Єгипту, на південь від Візантійської імперії, з'єднаної сушею, а потім на північ від Абіссинії через Аденську затоку. Дві великі держави здійснювали свій вплив, контролюючи арабські держави або поселення на периферії Аравійської пустелі: Візантійська імперія надала підтримку гасанідам у північній Аравії, тоді як імперія сасанідів надала допомогу лахмідам у північно-східній Аравії (Wang Shutao, 2016).

Великі іудейські громади, насамперед єврейських торговців, активно функціонували в південно-арабських торгових центрах і досить охоче поширювали своє вчення, особливо

в Ясрібі-Медині та в Ємені. Завоювання Ємену ефіопами-християнами знизило вплив іудаїзму, зате посилило роль християнства. Християнство, у тому числі несторіанського штибу, широко поширилося тим часом серед арабів Сирії, Палестини, Месопотамії, не говорячи вже про те, що територіально Аравія була буквально оточена християнськими державами (Візантією, Єгиптом, Аксумом) (Feener, 2017).

Згадка про семітів як групу народів Північної та Східної Африки і частини Азії в контексті нашого дослідження є принципово важливою, адже відповідно до твердження Д. Нільсена численні нововідкриті давньоарабські написи, що належать до першого тисячоліття до нашої ери, «свідчать про наявність у арабів культури і релігії, які повинні розглядатися як первісна основа всіх інших культур і релігій стародавніх семітів» (Нільсен, 1937, с. 95). Із групи семітських народів з часом вийшли євреї, вавилоняни, асирійці, фінікійці та інші. Згаданий автор відзначив також таку важливу думку: «Аравія абсолютно правильно вважається батьківщиною семітів. Арабська культура є тією первинною основою, яка трапляється потім у всіх високих семітських культурах; так само первісна арабська релігія послужила основою для інших семітських релігій давнини, а через них – для іудаїзму, християнства, ісламу. По суті кажучи, первісна арабська доісламська релігія залишалася нам до цих пір невідомою, тому що фанатики-мусульмани нещадно викоринювали пережитки її, все, що перейшло від джахілії, «століття варварства і невігластва» (Нільсен, 1938, с. 41).

Витоки ісламу слід шукати у релігійній діяльності кочівників (бедуїнів). Цим терміном прийнято означати всіх мешканців арабського світу, які вели кочовий спосіб життя. Європейці називали бедуїнами всі племена і народності центральної частини Аравії та аравійської пустелі, які, на відміну від мешканців міст, котрі займалися хліборобством і торгівлею, вели кочовий спосіб життя (Brody, 1999, р. 45).

Спочатку, як і інші народи давнини, бедуїни сповідували язичницькі культури, поклонялися силам і явищам природи, зокрема сонцю та місяцю. Тотемізм, як первісна форма релігії, був притаманний семітським народам, але не займав провідних позицій. Семіти обожнювали предмети неживої природи. Значимими для

них довгий час були іпостасі сонячного божества у різних інтерпретаціях, астральні об'єкти, боги неба та інше. Сакральний сенс вони вбачали і у природних джерелах та воді, яка дає життєву силу, тому поклонялися їм. А.Дж. Бруді вказував на те, що саме спосіб життя разом з особливостями ландшафту проживання народів визначає їхнє вірування, а тому у хананців, що також належали до семітських народів, обожнювались море, вода, природні стихії (Macdonald, 2022, р. 45).

З часом у семітів (як і в багатьох інших, а може, й усіх людських спільнотах на цьому щаблі розвитку) розвинувся фетишизм (божественними вважались камені і гірські породи нетипових форм) (Скляренко, 2020, с. 147). Найбільшим був знаменитий чорний камінь у святилищі Кааба в Мецці. Оточений багатьма меншими кам'яними фетишами, що символізували інших племінних божеств і духів, цей чорний камінь сприймався всіма арабами як найвищий божественний символ. Можливо, що це вже певною мірою відображало уявлення про існування вищого верховного божества, що формувалось серед арабських племен.

У Мецці, найбільшому місті Аравії, був священний камінь (Кааба), який був оточений статуями племінних богів. Згодом Кааба стала однією із головних святинь ісламу (Feener, 2017). У племенах бедуїнів існував звичай кровної родової помсти, який приводив до численних кривавих усобиць, взаємного винищування родів. Один рід ворогував з іншим родом, при цьому вбивали людей, що викрадали худобу. У самих же родах на момент виникнення ісламу не було рівності, адже існувала родова аристократія, яка мала як вищий соціальний статус, так і краще матеріальне становище.

Кочівникам-бедуїнам не підходив досвід євреїв (іудаїзм), хоча вони вийшли разом із арабами із загальносемітського кореня. Тим паче, їм не підходило християнство, що спиралось на геть іншу ментальність. Юдеї та християни, на відміну від арабів, давно вели осілий спосіб життя в рамках сформованих країн, а тому світоглядно тяжіли до монотеїзму. Ще до пророка Мухаммеда на півострові існував автохтонний (тобто незалежний від будь-яких інших релігій) аравійський монотеїзм (так звана ханіфія). Витоки ханіфії зводять до діяльності пророка Ібрахіма (старозавітного Авраама).

Послідовників ханіфії називають ханіфами. Своєю чергою ханіфи також упродовж тривалого часу зазнавали впливу іудаїзму та християнства.

У період до виникнення ісламу, згідно із сучасними науковими уявленнями, на Аравійському півострові існували дві монотеїстичні традиції, незалежні одна від одної: рахманізм в Ємені (південь Аравії), Ямамі (центральна частина Аравії), і «міллат Ібрахім» («віра Ібрахіма») на північному заході та заході Аравійського півострова (Stroumsa, 2021, p. 175).

Як у північній, так і у південній Аравії до VII ст. поширилися авраамічні релігії, які були монотеїстичними та походили із давньої традиції, висхідної до патріарха семітських племен Авраама (Rizvi, 2007, p. 247). До авраамічних релігій на той час належали іудаїзм і християнство. Ідея єдиного Бога під впливом іудейських та християнських громад, розповсюджена в Аравії, почала проникати і до кочівників-бедуїнів. З'явилося досить багато пророків-проповідників, які намагалися знайти нового, істинного Бога. До пророків належав і Мухаммед, який став засновником нової релігії. Д.Б. Макдональд фактично стверджував, що саме названі дві релігійні течії були витокami ісламу та його гносеологічним підґрунтям (Macdonald, 2022, p. 126).

Наслідуючи зовнішні критерії збігу з питаннями, що обговорювалися в античній філософії, насамперед у вченні Арістотеля й неоплатонізмі, і вироблених там рішень вічних екзистенційних питань про походження світу та місце людини в ньому, арабську філософію класичної епохи зводять до арабомовного перипатетизму. З такою позицією вдало узгоджується той факт, що тільки перипатетики використовували як назву своєї школи термін «фалсафа», що походить від грецького прототипу, так само як і те, що саме арабомовний перипатетизм вплинув на середньовічну західну філософію. З іншого боку, сучасні вчені прагнуть осягнути внутрішню сутність арабської філософії, яка визначається як загальним характером філософії, так і особливостями класичної ісламської культури (Wang Shutao, 2016).

Водночас не варто і перебільшувати вплив іудаїзму та християнства на формування ісламу, який посилювався тільки на межі VII–VIII ст., тобто вже після смерті пророка Мухаммеда,

коли відбувався процес становлення проблемного поля ісламського богослов'я. У цей період розвитку ісламу мусульманським богословам доводилося відповідати на ті ж екзистенційні питання, на які раніше відповідали іудейські та християнські мислителі.

Таким чином, у VII ст. соціально-економічне, релігійне та культурне життя Аравійського півострова було дуже строкатим. Зародження нової релігії – ісламу – докорінно змінило долю народів, що жили в Аравійській пустелі, відіграло в їхньому розвитку об'єднуючу та цивілізаційну роль. Іслам виступив силою, яка об'єднала всі племена в рамках принципово нового державного устрою. Цим фактом, на наш погляд, зумовлена універсальність ісламу, який пронизує всі сфери життя вірян, та виражена тенденція до теократії, не характерна для інших світових релігій.

Інтегрування ісламу в життя великої кількості людей змінило їхню свідомість, зорієнтувавши її на замкнуті внутрішньосімейні інтереси. Цьому передувала низка історичних, економічних, соціальних та політичних змін на Близькому Сході. Тривалий час іудаїзм був домінуючою релігією на території Ємену, тоді як християнство за кількістю прибічників переважало у Перській затоці. Зміна інтелектуальних та духовних орієнтирів зумовила пошук нового релігійного світогляду на заміну доісламської арабської релігії.

Арабські завоювання супроводжували поступове поширення ісламу у світі: у 630 р. завойована Мекка стала священним центром мусульман, Медина залишалася столицею об'єднаної держави. В цьому ж році Мухаммеду підкорилися кочівники внутрішніх районів Аравії та міста Таїф. Арабська знать прагнула посилення своєї влади шляхом захоплення родючого Ємену та вторгнення бойових загонів у Візантію та Іран. Після смерті Мухаммеда та суперечок за владу між його прихильниками і мединською знаттю був вибраний заступник пророка халіф-купець Абу Бакр, друг Мухаммеда. Був закріплений культ пророка Мухаммеда, а місяць одкровення пророка (основний пафос зводиться до єдності Бога як творця світу та його мешканців і одночасне засудження аравійського багатобожжя (ширк) та способу життя загалом) – рамазан – став часом мусульманського посту.

Вчення ісламського пророка викладено у Корані. Вважається, що ця праця, як і всі священні книги світових монотеїстичних релігій, була написана завдяки божественному натхненню, тому його дух і літера у всі часи глибоко шанувалися. Мухаммед самостійно не писав Коран, теоретики піддають сумніву тезу щодо здатності пророка писати та читати. Його слова записувалися учнями на пальмовому листі, овечих шкурах і камінні або запам'ятовувалися. Коли перші «носії Корану» пішли із життя у боротьбі за поширення ісламу, виникла потреба записати всі священні одкровення, щоб зберегти їх для майбутніх поколінь. Офіційне видання Корану було здійснено за халіфа Османа в 650 році. Редактори скрупульозно зберегли традиційні тексти. Корану властива величезна різноманітність стилів та композицій, від коротких живих і блискучих апофегм до банальних казуїстичних досліджень (Москати, 2012, с. 102).

Одна із проблем, яка відображена у головній святині – Корані, – це проблема походження людини. Племена Аравії так і не виробили єдиної теорії походження людини, відповідно, їм не була притаманна спільна етнічна свідомість. Диференціація відбувалася за принципом «свій – чужий». Щодо вказаних генеалогічних груп діяло єдине правило: моральні заборони, звичаї та традиції, орієнтовані на збереження роду і племені, регламентували взаємини між «своїми»; у відношенні до «чужих» було дозволено діяти на власний розсуд. Мухаммед критикував віру християн та іудеїв, а іслам вважав досконалою релігією, щонайменше з огляду на те, що в хронології вона виникла пізніше за вищезгадані. Двома століттями пізніше з'явилася принципово нова політико-правова доктрина «джихаду».

У процесі розвитку арабської філософії, обмеженої релігійними переконаннями, сформувалися три головні школи:

– мутакаліми (прибічники радикального ісламу; їхня позиція в процесі розвитку арабської філософії прирівнювалась до арабо-ісламських схоластів, а представники такого напрямку більшою мірою обґрунтовували релігійні догми ісламу);

– мутазиліти (прибічники ісламської філософії вважали їх послідовниками мутакалімів, хоча частина положень із їхніх вчень була

матеріалістичною. Так, до прикладу, відповідно до вчень цієї школи явища є добрими чи злими не тому, що Бог робить їх такими. Він диференціює добро і зло, виходячи з буття добрих чи злих явищ. Благо чи зло закладені у змісті, суті таких об'єктів чи процесів. Людський розум не може наділяти одні речі злом, а інші – добром, але може розрізняти їх. Більше того, зло та благо речей очевидні і не вимагають доказів. Ганебні та несправедливі діяння є власне зло, зло як таке і, відповідно, воно заборонено Богом. У центрі філософської концепції представників цього напрямку – віра у силу та розум людини);

– представники суфізму/ісламського містицизму (прибічники аскетичного способу життя, для яких найвищим благом вважалася можливість дистанціюватись, абстрагуватись від навколишнього світу задля пізнання істинної людської природи). Власне, принципова відмінність цієї течії від класичного ісламу – можливість наблизитися до Бога, пізнати його у молитовному акті, у містичному спогляданні. У суфізмі люди, наближені до Бога, знаходять певний аналог святості (Ухтомський, 2012).

Іслам поєднав різні племена в загальний етнос, під його духовною егідою відбулися масштабні завоювання і в VII ст. Арабський халіфат за розміром своєї території фактично перебільшив розміри колишньої Римської імперії. Контакти із завойованими територіями призвели до того, що найважливішим духовним джерелом арабської філософії поряд з ісламом стала грецька наука (мусульманські ідеї взаємодіяли з грецьким філософським логосом). Вважається, що першим арабським філософом був Аль-Кінді, автор вчення про матерію. Його послідовником був великий мислитель X століття аль-Фарабі, автор класифікації сучасних наук. Найбільш видатним мислителем арабського Сходу був Ібн-Сіна, «король східної арабської філософії», «князь учених», значне місце у творчості якого посідало вчення про людську душу.

Знайомство з грецькою наукою, починаючи з VIII ст., відбувалося як через переклади та коментарі ісламських учених, так і через християн, які мешкали в арабському середовищі. Ці знання швидко поширювалися в арабському світі. Протилежність між грецьким способом мислення та релігією Корану була

на початку такою ж глибокою, як між ісламом та християнством. Однак потреба обґрунтувати ісламську теологію за допомогою наукового термінологічного апарату призвела до порівняно швидкого їхнього взаємопроникнення. Фактично цей етап і став періодом трансформації арабської філософії, яка стала історичною ланкою, за посередництва якої здійснювалася передача більшої частини спадщини грецької науки та філософії. Чільне місце в арабській філософській літературі посідає ім'я Прокла. Щоправда, найчастіше його вчення докорінно модифікували в процесі перекладу. Так, на арабську та сирійську мови було перекладено чотирнадцять творів Прокла, проте до сьогодення жоден із цих текстів повністю не зберігся. Найбільшого поширення набули два твори мислителя «Докази вічності космосу» та «Початки теології» (авторитетне джерело для неоплатонічної арабської традиції). Також були відомі коментарі Прокла до «Федона», «Тімею» та «Держави».

Висновки. Під арабською філософією у науковій спільноті умовно прийнято розуміти філософію мусульманських країн, які входили до складу Арабського халіфату. Власне, йдеться не лише про етнічну групу, але й про турків, узбеків, єгиптян, таджиків, євреїв, які спільно з арабами формували культурну традицію ісламської думки. Витоками арабської філософії є іслам та грецька філософія. При цьому саме іслам приніс новий тип знання – знання політичного, економічного, правового, вираженого мовою релігії, яке поєднало орієнтацію

на розумність, раціональність з авторитарною вимогою підпорядкування вищому знанню, з вірою у верховне провидіння.

Унікальність арабо-мусульманської філософської традиції зумовлена тим, що вона увібрала доісламські світоглядні позиції, ідеї грецької філософії, монотеїстичні засади християнства та іудаїзму, фактично ставши одним із джерел, які збагатили людську думку загалом. Як наслідок, вона вплинула на становлення та розвиток найрізноманітніших наук, включаючи медицину, природознавство, астрономію, математику, музику та ін. Саме через арабів до Європи (XII–XIII ст.) потрапили праці давньогрецьких мислителів, зокрема Арістотеля; аналогічним способом Європа отримала уявлення про зміст філософського вчення Платона. Наукова новизна нашої роботи зводиться до ідентифікації історико-політичних передумов виникнення та становлення арабської філософії, основних векторів подальшого розвитку та впливу цього феномену на європейську культуру. Арабська філософія стала віддзеркаленням складного динамічного процесу міжетнічних, міжконфесійних та політичних відносин, увібравши основи античного мислення з його розумінням гносеологічних передумов людської думки, доісламських релігійних вірувань, що поступово тяжіли до монотеїзму як онтологічного фундаменту політичної єдності та добробуту населення. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у дослідженні ідеї гармонічної особистості в мусульманському середньовіччі.

Список використаних джерел:

1. Bosworth C.E. (2010). GEOFFREY KHAN, Arabic Documents from Early Islamic Khurasan (Studies in the Khalili Collection, Volume V). *Journal of Semitic Studies*. Vol. 55, No. 2. P. 618–620. URL: <https://doi.org/10.1093/jss/fgq025> (дата звернення: 29.11.2022).
2. Brody A.J. (1999). Each Man Cried Out to His God: The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers. *Harvard Semitic museum publications*. 1999. URL: https://www.academia.edu/6579964/Each_Man_Cried_Out_to_His_God_The_Specialized_Religion_of_Canaanite_and_Phoenician_Seafarers_Harvard_Semitic_Monographs_series_no_58_Atlanta_GA_Scholars_Press_1998 (дата звернення: 29.11.2022).
3. Гуєссаб Карм Ель. (2017). Іслам як чинник регулювання суспільного та приватного життя в арабському суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. С. 29–31.
4. Йосипенко О. (2019). Парадокси концепту ідентичності: минуле та сучасність. *Філософська думка*. № 5. С. 90–102.
5. Латигіна Н.А. (2016). Іслам: шлях крізь століття : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 360 с.
6. Macdonald D.B. (2022). Development of Muslim Theology, Jurisprudence, and Constitutional Theory. *DigiCat*. 406 p.
7. Москати С. (2012). Древние семитские цивилизации вавилоняне, ассирийцы, хананеи. Москва : Центрполиграф. 272 с.

8. Нильсен Д. (1937). Библийская религия в свете новейших археологических раскопок. *Вестник древней истории*. № 1. С. 94–113.
9. Нильсен Д. (1938). О древнеарабской культуре и религии. *Вестник древней истории*. № 3 (4). С. 36–48.
10. Rizvi, Sajjad Hayder. (2007). *Mullā Ṣadrā Shīrāzī: his life and works and the sources for Safavid philosophy*. 200 p.
11. Скляренко О.С. (2020). Етнічна ономастика : монографія: у 5 кн. Кн. 1: Світ арабів і арабський антропонімікон. Одеса : Астропринт. 284 с.
12. Stroumsa Guy G. (2021). *The Idea of Semitic Monotheism: The Rise and Fall of a Scholarly Myth*. Oxford University Press. 299 p.
13. Ухтомський А.О. (2012). Арабомовна філософія Середньовіччя. *ТКДА*. № 16. С. 175–192.
14. Фаминцын А.С. (1895). Древнеарийские и древнесемитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян. *Этнографическое обозрение*. 50 с.
15. Feener R.M. (2017). Muslim Cultures and Pre-Islamic Pasts: Changing Perceptions of “Heritage”. *The Making of Islamic Heritage*. Singapore. P. 23–45. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-10-4071-9_3 (дата звернення: 29.11.2022).
16. Wang Shutao. Religious Roots of Europe Master’s Thesis: The Origins of Islam in the Arabian Context University of Bergen Department of Archaeology, History, Cultural Studies and Religion Spring. 2016. URL: <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/12367/144806851.pdf?sequence=4&isAllowed=y>. (дата звернення: 29.11.2022).

References:

1. Bosworth, C.E. (2010). GEOFFREY KHAN, Arabic Documents from Early Islamic Khurasan (Studies in the Khalili Collection, Volume V). *Journal of Semitic Studies*, 55(2), 618–620. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/jss/fgq025>.
2. Brody, A.J. (1999). *Each Man Cried Out to His God: The Specialized Religion of Canaanite and Phoenician Seafarers*. Harvard Semitic museum publications.
3. Iosypenko, O. (2019). Paradoksy kontseptu identychnosti: mynule ta suchasnist [Paradoxes of the concept of identity: past and present]. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, (5), 90–102 [in Ukrainian].
4. Huessab, Karm El. (2017). Islam yak chynnyk rehuliuivannia suspilnoho ta pryvatnoho zhyttia v arabskomu suspilstvi [Islam as a factor regulating public and private life in Arab society]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology* [in Ukrainian].
5. Latyhina, N.A. (2016). *Islam: shliakh kriz stolittia* [Islam: a journey through the ages]. Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. 360 s. [in Ukrainian].
6. MacDonald, D.B. (2022). *Development of Muslim Theology, Jurisprudence, and Constitutional Theory*. DigiCat.
7. Moskati, S. (2012). *Drevnie semitskie civilizacii vavilonjane, assirijcy, hananei* [Ancient Semitic Civilizations Babylonians, Assyrians, Canaanites]. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
8. Nil’sen, D. (1937). Biblejskaja religija v svete novejsih arheologicheskikh raskopok [Biblical religion in the light of the latest archaeological excavations]. *Vestnik drevnej istorii – Bulletin of ancient history*, 1, 94–113 [in Russian].
9. Nil’sen, D. (1938). O drevnearabskoj kul’ture i religii [On ancient Arab culture and religion]. *Vestnik drevnej istorii – Herald of ancient history*, 3(4), 36–48 [in Russian].
10. Skliarenko, O.S. (2020). *Etnichna onomastyka: monohrafiia: u 5 kn. Kn. 1: Svit arabiv i arabskyi antroponimikon* [Ethnic onomastics: monograph: in 5 books. Book 1: The Arab world and the Arab anthroponymicon]. Odessa: Astroprynt [in Ukrainian].
11. Stroumsa, G.G. (2021). *The Idea of Semitic Monotheism: The Rise and Fall of a Scholarly Myth*. Oxford University Press.
12. Rizvi, S.H. (2007). *Mullā Ṣadrā Shīrāzī: his life and works and the sources for Safavid philosophy*.
13. Ukhtomskyi, A.O. (2012). Арабомовна философія Середньовіччя [Arabic philosophy of the Middle Ages]. *ТКДА*, 16, 175–192 [in Ukrainian].
14. Famincyn, A.S. (1895). Древнеарийские и древнесемитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян [Ancient Aryan and ancient Semitic elements in the customs, rituals, beliefs and cults of the Slavs]. *Jetnograficheskoe obozrenie – Ethnographic Review* [in Russian].
15. Feener, R.M. (2017). Muslim cultures and pre-Islamic pasts: Changing perceptions of “heritage”. In *The Making of Islamic Heritage*, pp. 23–45. Singapore: Springer Singapore.
16. Wang, S. (2016). The origins of Islam in the Arabian context. Retrieved from: <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/12367/144806851.pdf?sequence=4&isAllowed=y> (Last accessed: November 29, 2022).